

Coronidis loco addi posset canticum, Benedictus Dns Deus Israël.

Expecto etiam ab Illma Celsitud.^e V.^a hymnum Casimiri Principis: Si me Illma Celsitud.^e V.^a non retardaverit, absolvam brevi Hymnologium, quia strenue pergo: quocirca quantum per occupationes licuerit, praedictos hymnos et cantus quamprimum ad me Labacum mittat; tandem aliquando, Deo dante, feliciter ad portum appellemus. Hisce me Ill.^{mae} Celsitudini V.^{ae} himillime in D.^{no} commendo.

Labaci 1. Junii An. 1617.

Ill.^{mae} Celsitud.^{is} V.^{ae}
servus in Chr.^o
Joannes Tschandikh

Miha Matè

Filozofska fakulteta v Ljubljani

NEKATERE ZNAČILNOSTI STANKOVIČEVEGA USTVARJANJA*

Srbski realizem sedemdesetih in osemdesetih let prejšnjega stoletja ima še dokaj vidna obeležja nacionalne idealizacije preteklosti. Kljub temu pa se prav v tem obdobju v srbski književnosti pojavijo pomembna imena ustvarjalcev, ki zlasti pod vplivom ruskih realistov Turgenjeva, Dostojevskega in Tolstoja to idealizacijo preteklosti in zaverovanosti v svetle tradicije patriarhalne ureditve povezujejo z vse močnejšimi in sugestivnejšimi realističnimi prijemi. V tem času se srbska književnost obogati s prvo realistično kmečko novelo izpod peresa Milovana Glišića, Laza Lazarević kljub nekaterim še vedno nepremaganim moralističnim tendencam postavlja v središče svojih novel družbeno problematiko in ljubezenske motive, Stevan Sremec s celo vrsto humorističnih likov razširi nekdanje ozke tematske okvire tudi na mestno življenje in Radoje Domanić z jedko družbenopolitično satiro biča tedanji despotski režim Obrenovičev. Treba je tudi poudariti, da se tako v srbski kot tudi hrvaški književnosti pojavlja vse več pisateljev, ki se vzgledujejo po francoski književnosti in njenih literarnih smereh. Prav ta vse večja odprtost tako do vzhodnih kot tudi zahodnih evropskih literatur je pri mnogih srbskih ustvarjalcih dvajsetih let našega stoletja izzvala tudi tisto vse oprijemljivejšo zahtevo, da je treba zavreči pomodni balast različnih literarnih smeri in se usmeriti k lastnemu družbenopolitičnemu življenju ter s tem v zvezi tudi k domačemu človeku in njegovim problemom. Vpliv klasične realistične književnosti 19. stol. tako vse bolj slabi in prepušča mesto ustvarjalcem, ki težijo k čimvečji svobodi pesniškega ustvarjanja, k upodabljanju človekove notranjosti in odkrivanju njegovih najintimnejših čustev in doživetij. Med glasniki te nove literarne usmerjenosti pa prav gotovo zavzema v srbski književnosti osrednje mesto pesnik starega Vranja — Borisav Stanković.

* Predavanje na zborovanju slavistov v Portorožu 13. oktobra 1976 ob stoletnici pisateljevega rojstva.

O življenju Borisava Stankovića je vse bolj ali manj znano, pač zaradi tega, ker o delu in življenju tega velikega ustvarjalca obstajajo številne študije znanih literarnih zgodovinarjev, ki pa si niso edine v datumu njegovega rojstva. To pa ni niti toliko pomembno, saj prelomnice različnih literarnih obdobj označujejo le literarni dosežki, umetnine, ki so ponavadi plod zrelejših let določenega ustvarjalca. Ali se je Stanković rodil 22. ali 31. marca leta 1875. ali 76. je torej stranskega pomena; pomembnejše je dejstvo, da je že zgodaj izgubil starše ter da je vsa skrb zanj prevzela nase njegova babica, ki je s svojim živopisnim pripovedovanjem vzbudila v mladem Bori ljubezen do starega Vranja in njegovih patriarhalnih običajev.

Do sedmega razreda gimnazije je pisatelj živel v domačem kraju, nato maturiral v Nišu, leta 1896 pa se je vpisal na Veliko šolo v Beogradu ter po štirih letih končal pravo. Za tem je odšel za leto dni v Pariz, od koder se je vrnil leta 1904. Od tedaj je v večnem boju za svoj vsakdanji obstoj živel v Beogradu in to vse do smrti 22. oktobra 1927. Med avstrijsko zasedbo Beograda je bil nekaj časa v internaciji, pozneje pa je bil zaradi nemogočih življenjskih razmer prisiljen sodelovati v okupacijskih »Beograjskih novinah«. V tem času je doživljal najtrpkejše dni svojega življenja, saj ga je tedanja družba popolnoma osamila in to prav tista malomeščansko pridobitniška trgovska družba, ki je v okupacijskih dneh pod krinko lažnega patriotizma kovala svoje profite in se skorumpirano prodajala tuji oblasti. Stanković je takrat pisal intimni dnevnik »Iz okupacije«, ki je ostra obsodba takšnega rodoljubja, a istočasno tudi bridko spoznanje pisatelja samega, ki v fragmentarni zapuščini v svojo avtobiografijo zapiše: »I evo moje, najgoreg i najpokvarenijeg književnika, istorije.«

Že takoj lahko postavimo eno temeljnih vprašanj Stankovićeve ustvarjalnosti, namreč: zakaj se je pisatelj tako dosledno oklepal ozkega, regionalnega prostora svojega rodnega Vranja in to ne dogodkov svojega časa, temveč sedemdesetih in osemdesetih let preteklega stoletja, ko so kraji južne Srbije doživljali svojo korenito preobrazbo. Eden glavnih odgovorov je ta, da je Stanković izhajal iz družine, ki je po svojem poreklu pripadala fevdalno-spahijski gospodi, ki pa je prav v Stankovićevev otroštvu popolnoma osirotela. Neskladje med takšno bleščečo preteklostjo in siromašnim otroštvom je pisatelj potemtakem doživljal tudi kot svojo osebno dramo, pred katero se je vedno zatekal v preteklost ter avtohtono zavračal sedanost. Tako je povsem razumljiv njegov vzklík iz novele Stari dnevi, ko se je znašel pred novim motivom meščanskega Vranja: »Ne, neću to! Staro, staro mi dajte! Ono što miriše na suh bosiljak i što tako slatko pada, pada, pada i greje, greje srce...« Seveda pa teh besed ne smemo razumeti kot izraz nekega idejnega konservatizma; to je le nostalgija srca za poezijo tistega, česar ni več.

Že prvi dve zbirki novel, Iz starega evangelija, ki jo je Stanković izdal istega leta kot Cankar svojo Erotiko (1899), in Stari dnevi (1902), sta dali čutiti močno in samoniklo literarno osebnost srbske književnosti. V teh novelah je pisatelj toplo, neposredno ter poetično sugestivno prikazal podobo starega Vranja, ki je za njegove mladosti živelo še povsem patriarhalno. Vanje je vtikal mnoge avtobiografske elemente iz mladosti, ki se kot topla intimna poezija širijo od domačega ognjišča in se prepletajo z odtenki sanj in resničnosti. Motivni svet teh prvih novel je prežet z globokim dojemanjem narave. Te novele so polne tihega

nemira, obsejane z mesečino poletnih vranjskih večerov, v kateri se sproščajo zatajevane čutnosti, porajajo prvi ljubezenski dotiki in strasti mladosti. Med najboljše novele v tej smeri sodijo: Stari dnevi, Jurjevo, Naš Božič in Nuška. V ta radoživi svet mladosti, v te, lahko rečemo poetične slike življenja, pa je Stanković že vnašal tudi tragične motive porušene osebne sreče. Tako se v njegovih najboljših novelah V noči, Ovenela vrtnica in Pokojnikova žena pojavlja ljubezen kot čustvo, ki je grobo zatrto in kot takšno uničuje človekovo individualno srečo.

Stanković je z veliko ljubeznijo do človeka in resnice prenicljivo posegel v najintimnejše koticke notranjega življenja patriarhalnega človeka ter s tem rušil tabuje tradicionalističnega srbskega pripovedništva. Pri tem je zlasti pretresljivo podal ženske like, ki zaradi zastarelih patriarhalnih nazorov družbe doživljajo kruto usodo izobčenja. Ena takšnih, umetniško najimpresivnejših novel je Pokojnikova žena, v kateri je pisatelj prikazal mlado vdovo, ki jo patriarhalna sredina obsodi na popolno izoliranost od zunanjega sveta, brez pravic do svojega osebnega življenja in na dosmrtno vdanost pokojniku.

Še bolj tragično in še z večjo pisateljsko eruptivnostjo pa je Stanković ta motiv zastarelega patriarhalnega običaja prikazal v drami Tašana, ki predstavlja nekakšen splet motivov iz črtice o beraču Paraputi iz zbirke Božji ljudje in iz že omenjene novele o pokojnikovi ženi. Tašana, mlada vdova, je za vse življenje obsojena, da streže slaboumnemu beraču, ker se je v nekem trenutku slabosti predala čustvom svojega srca in objela ljubljenega človeka muslimanske vere. Okrutnost takšne kazni, »ki ima svoje globoke korenine v fevdalnem barbarstvu«, kot pravi znani kritik Velibor Gligorić, »pa se da primerjati s tragičnimi razsežnostmi antične drame«.

Leta 1902 je Stanković objavil svojo najboljšo in še do danes med občinstvom zelo cenjeno dramo Koštano. Ob njeni prvi uprizoritvi je znani kritik in literarni zgodovinar Jovan Skerlić zapisal: »Vsa Stankovićeve dramatičnost je ena sama bolna nostalgija ljubezni, smrtna pesem mladosti, ki odhaja v grob. Cela Koštana je otožna povest zgaženih src in zgrešenih življenj.« Če še naprej razvijamo Skerličeve misli, ugotovimo, kako je posebna vrednost te drame prav v tem, da je Stanković za osrednji dramski konflikt uporabil boj posameznika s sredino, ki je hotela že v kali zatreti in uničiti kakršnokoli individualnost. Drama se dogaja neposredno po osvoboditvi Vranja izpod turškega jarma, torej v času, ko so stare bogataške družine izgubljale svojo moč in oblast, pa so kljub temu hotele uveljaviti svoj nekdanji oblastniški primat. Zatorej je še tolikanj pretresljivejša usoda mlade Ciganke, ki s svojo pesmijo in plesom sicer očara čorbadžijski svet patriarhalno zakoreninjenega mesteca, toda ko se hoče upreti, ko hoče zaživeti svoje lastno življenje, ji prav ta svet s svojimi nenapisanimi, a utrjenimi zakoni grobo določi njeno nadaljnjo usodo. Med otožnimi sevdalinkami se pred nami razvijajo globoke človeške drame, med katerimi se težko odločimo, katera je bolj tragična od druge: je morda to fatalna pot same Koštane, ki se mora že v mladosti posloviti od svoje umetnosti, ali življenjska tragika s svojim okoljem sprtega pesnika in zaljubljenca Mitka, ki omaga pod težkim spoznanjem, da je bilo njegovo življenje že v osnovi zgrešeno zaradi poroke z ženo, ki so mu jo določili in izbrali njegovi sorodniki, ali usoda mladega Stojana, ki tako zgodaj doživi bridko ljubezensko razočaranje ali morda, in ne

nazadnje, drama čuvarja starih ustaljenih norm hadži Tome, ki kljub svojemu dostojanstvu ne more v sebi skriti najintimnejših človeških čustev in ki se v določenem trenutku zave tragičnih posledic izpolnjevanja vseh tistih norm, ki jih mora za vsako ceno braniti. Nehote pa se nam ob tej drami vsiljuje tudi misel o sami umetnosti, o umetniku kot ustvarjalcu in o tragiki njegovega poslanstva. Koštana se namreč hoče s svojo pesmijo dvigniti nad ostale, ostati hoče avtohtono, svobodno bitje, ki vidi nekaj višjega, plemenitejšega, nekaj, kar človek ni in ne bo nikoli dosegel. V tem pa je tudi cilj vsake resnične umetnosti, ki mora težiti k novim obalam nedosegljivega, če naj se še imenuje umetnost. V takšnem kontekstu pa Stankovičeva Koštana dobi svoj širši, občečloveški smisel in ne pomeni le »otožne žalostinke za mladostjo, ki se spušča v grob«.

Z zbirko Božji ljudje (1902) je Borisav Stanković v srbsko književnost vnesel novo, še neobdelano tematiko. Božji ljudje predstavljajo svet beračev, hromcev, slepcev, božjastnikov, blaznežev, skratka degenerirancev, ki se zlasti ob zadušnicah zbirajo na vranjskem pokopališču in si izprosijo darove, ki naj bi pomagali pri odrešitvi duš umrlih. V teh skicah, ali bolje rečeno v skopih portretih ljudi z dna, pa je Stanković že zapazil tudi posebno socialno diferenciacijo. Pred nami zaživijo različne usode teh ljudi, ki pa kljub vsemu ostajajo le faktografski zapisi, portreti, grobo nanešeni na platno vranjskega življenja, ki ga dopolnjujejo in mu dajejo le določen odtenek vražjevernega verovanja patriarhalne sredine. Treba pa je poudariti, da prav te skice predstavljajo bogato gradivo za daljše prozno delo in prav čudno je, da je Stanković tako vabljivo in raznovrstno motiviko izkoristil le v drami Tašana. Če bi pisatelj nadaljeval v tej smeri, potem bi srbska književnost prav gotovo dobila tudi svojega avtentičnega Maksima Gorkega in vernega nadaljevalca Šenoinega romana Prosjak Luka.

Borisav Stanković je s svojim najboljšim romanom Nečista kri, ki je izšel leta 1910, utrl srbski literaturi nove poti pri razvijanju modernega, sodobnega psihološkega romana. Celo več; vse do izida Andrićevih romanov neposredno po drugi svetovni vojni je ta roman bil daleč pred drugimi srbskimi literarnimi stvaritvami. V njem je Stanković kritično prikazal življenje vranjskih čorbadžijev, ki v času po osvoboditvi izpod Turkov doživljajo svoj neizbežni propad. Velika bogastva, ki so si jih v času turške vladavine zlasti s trgovino pridobili fevdalni spahije in čorbadžije, nenadoma prehajajo v roke novega meščanskega razreda, ki se oblikuje iz vrst bogatih srbskih kmetov iz okolice Vranja. Iztrošeni v razuzdanem življenju, v prekomernem uživanju alkohola, jedace in v čutnih nasladah, doživljajo ti privilegiranci vse večje živčne travme, ki imajo za posledico »nečisto kri« in pomenijo njihovo dokončno degeneracijo.

Tako v Nečisti krvi lahko zasledujemo podrobno genealogijo hadži Trifunovih potomcev, dokončni razpad muslimanske družine, katere zadnja žrtev postane lepotica Sofka. Njen oče efendi Mita je tipičen predstavnik degeneriranega aristokratskega razreda, ki je od svojih prednikov nasledil veliko bogastvo, družinski ugled, razredni ponos in sovraštvo do svojih najemnikov; a s tem tudi »nečisto kri«, ki se je pričela že s prejšnjimi generacijami. Obupano čuva svoj omajani ugled in pod krinko navideznega bogastva skriva svoj dokončni polom. Njegov ponos pa se nenadoma zlomi, ko uvidi, da je njegova družina obsojena na kruto siromaštvo, zato svojo edinko Sofko poroči z mladoletnim sinom boga-

tega kmeta Marka, ki s svojim bogastvom predstavlja novo vitalno moč nastajajočega srbskega meščanskega razreda. Odličen psiholog Stanković pa gre pri tem še dalje. Ko so dane možnosti, da bi Sofka zaživela srečno in normalno življenje, njen mož spozna, da mu jo je njen oče prodal, zato jo začne prezirati, poniževati ter se vdajati pijači. Sofka vse bolj psihično in tudi fizično propada, rojeva bolehtne otroke in od nekdanje lepote, polne moči in življenja, ostane le razvalina.

Borisav Stanković je v Sofki ustvaril enega najpretnostnejših ženskih likov v naših književnostih. S prefinjeno tankočutnostjo je v tem glavnem liku Nečiste krvi prikazal globoka notranja vrenja in boje, ki jih preživlja sama s seboj. Smelo se je podal v njene najintimnejše človeške lastnosti, v želje njenega srca, v njena sanjarjenja o sreči in tudi v njene strasti, ki so globoko zatajevane divjale v njeni duši. S subtilno psihološko analizo je Stanković brez kakršnihkoli predsodkov razvijal njen lik ter ga plastično in slikovito, z njemu prirojenim lirizmom, razčlenjeval do najtanjših detajlov.

Nečista kri pa ni pomemben roman le po izredno psihološko motiviranih likih ter po umetniško zajetih problemih nekega časa in prostora, temveč tudi po smelosti, s katero se je Stanković podal tudi v erotična in čutna doživetja svojih junakov. S tem se je močno dvignil nad povprečnost tedanje srbske književnosti, ki je pod vplivom malomeščanskega purizma hotela zavreči vse, kar je bilo čutnega in kar bi poskušalo rušiti ustaljene patriarhalne norme. Objektivni prikazovalec življenja Stanković pa se pri tem ni nikoli spustil na raven vulgarnosti, banalnosti ali celo pornografije. V njegovih erotičnih opisih je zaživela tista neposrednost, čistost mladosti, ljubezen do polnokrvnega, resničnega življenja, ki se v njegovih delih preliva v čisto melodijo erotičnega doživetja in ki je daleč od naturalizma, ki je deloma prikazan v opisu rodoslovja Sofkinih prednikov. Čeprav je Stanković v tem romanu vsevedni pripovedovalec (3. os. edn.), pa to ne krni notranjih psiholoških podob njegovih junakov, kajti dramatičnost svojega objektivnega prikazovanja vranjskega življenja dosega tudi z mojstrsko dovršenimi dialogi.

Zadnji Stankovićev in tudi nedokončani roman Gazda Mladen je izšel leta 1928, torej leto dni po pisateljevi smrti. V njem je Stanković naslikal lik trgovca, katerega ekonomska moč je v nenehnem vzponu, medtem ko je njegova osebna sreča totalno uničena. V Mladenovem asketskem odrekjanju je poudarjena pretresljiva tragika žrtvovanja za srečo drugih, kajti vse svoje življenje je poznal le delo ter se trudil, da bi bil takšen, kakršnega si je zamišljala njegova družina, da bi ji vrnil nekdanjo moč in ugled. Sofka kot tudi Mladen postaneta tragični žrtvi patriarhalnosti svojih družin, vendar s to razliko, da se Sofka žrtvuje zanjo z ženitvijo, a Mladen odvrne kakršnokoli pomisel nanjo. Tragika, ki je podana tako v prvem kot tudi v drugem romanu je skoraj popolnoma enaka, čeprav se Sofka še poskuša upreti patriarhalnim zahtevam svoje družine, pa Mladen pri tem ne pokaže nobene volje in kot takšen predstavlja najmanj borbena lik v celotnem Stankovićevem opusu. Svojo uteho pa tako Mladen kot tudi Sofka najdeta le v lastnih bolečinah in trpljenju. Dogajanje v Gospodarju Mladenu poteka ves čas navidezno mirno, toda v tej fiktivni umirjenosti še bolj pride do izraza notranji boj človeka s samim seboj, kajti česar ta lik ne more manifestirati do svojega zunanjega sveta, hoče nadoknaditi s svojo notranjo

bolečino, ki ga razjeda do konca življenja. Zato trpko in mučeniško izzvenijo zadnji akordi tega romana, ki jih glavni junak zapiše v suhoparni register trgovskih računov, prav tja, kjer ima zapisane svoje upnike in dolžnike: »Umreću ranjav i željan.«

Naj ob koncu strnemo misli. Borisav Stanković je kot novelist, romanopisec in dramatik vnesel v srbsko književnost nekatere novosti, ki še dolgo po njegovi smrti niso bile presežene. Z velikim darom objektivnega opazovalca je razkrival notranja življenja svojih junakov, najbolj skrita mesta njihovih duš ter smelo prikazoval njihova najintimnejša čustva in doživetja. V iskanju umetniške resnice se je brezkompromisno spuščal v psiho primitivnega patriarhalnega človeka, katerega so stoletja učili, da so ta doživetja in čutnost nekaj sramotnega. Stanković se pri tem ni nikoli izgubljal v vulgarnostih, kajti čutnosti njegovih junakov so prikazane kot izraz globokih človeških kriz in psiholoških preokupacij in kot takšne delujejo svetlo, čisto in ne nazadnje tudi poetično. Čeprav je bil po svojem poreklu vezan na staro umirajočo čorbadžijsko družbo svojega Vranja, pa ga to ni oviralo, da je ne bi prikazal povsem objektivno in obsodil njenih zastarelih nazorov. Ta njegova obtožba pa je večkrat padla prav na tiste, ki jih je imel rad. Zato je v njegovih delih čutiti vedno nekakšen prizvok otožnosti, melanholično nostalgijo za svojim otroštvom in mladostjo. Poezije, katere večni iskalec je bil, ni mogel najti v svoji prozaični sedanjosti, zato jo je iskal in tudi našel v bližnji preteklosti svojega kraja in ljudi. Na tem koščku Balkana, kjer so se mešale različne vere in kulture, različna gledanja na svet, bi vsekakor obstajala bojazen, da bi pisatelj podal tudi izkrivljeno podobo takšnih razmer. Toda zanj ni bilo verskih predsodkov, ne sovraštva tako do muslimanskega kot tudi pravoslavnega sveta, zanj je obstajal le človek, njegova velika ljubezen in tudi njegova velika tragika. Stanković je globoko veroval v življenje, v trajnost ljubezni, ki tako postane dominantni motiv njegove proze in tudi edino merilo za vse, kar je človeškega.

Temu ustrezno je oblikovan tudi njegov stil in jezik. Vsa njegova dela so prepletena s poetičnimi izrazi in lirizmom. Stanković je bil eden prvih srbskih pisateljev, ki so pričeli s poetizacijo proze. Njegov jezik in stil sta izrazito emocionalna, izrazoslovje pa je elementarno in neposredno. Poetičnost njegovega stila prihaja zlasti do izraza pri opisovanju narave, ki v njegovih glavnih junakih budi notranja vznemirjenja. Z različnimi folklorističnimi elementi in tudi s pesmimi, ki v določenih trenutkih popestrijo njegova dela, pa je Stanković še bolj poudaril orientalsko atmosfero starega Vranja.

S temi kvalitetami in s svojim življenjskim vodilom, »da umetnost, ki v človeku ne vzbudi nekih plemenitejših čustev, ni prava umetnost«, pa se Stanković uvršča med najvidnejše in tudi najoriginalnejše ustvarjalce ne samo srbske, temveč tudi ostalih jugoslovanskih književnosti.